

Магија не мора да постоји да би деловала

О узрочности, ритуалу и психологији веровања

Илхан Кокор

2026

Магија и религија вековима деле исти простор тамо где болест, невреме, смрт или изненадна несрећа траже објашњење које превазилази оно непосредно видљиво. У Србији се тај простор нарочито препознаје у причама и ритуалима који се у јавности најчешће обједињују изразом „влашка магија“, иако тај назив под једном етикетом спаја различите поступке везане за љубав, заштиту, лечење, мртве, предвиђање и однос према прецима. Сама влашка заједница притом није културно ни идентитетски хомогена. Рецимо, израз који је у медијима постао синониман за источну Србију описује пре свега начин на који се један скуп обичаја представља јавности, док се њихово значење, начин извођења и само именовање могу разликовати од области до области, села до села, па и међу појединим породицама и ритуалним практичарима.

Потреба да се несрећи припише воља или намера, наравно, много је старија од балканских ритуала. У првој књизи *Илијаде* Аполон кажњава Ахејце помором након увреде нанете његовом свештенику, а болест се међу људима шири под сликом његових стрела; више од два миленијума касније Ђироламо Фракасторо послужиће се истим божанством када у поеми *Syphilis sive morbus gallicus* опише пастира Сифилуса који разгневи Аполона и бива погођен болешћу по којој ће сифилис касније добити име. Мењале су се религије, медицинска знања и језици којима се несрећа објашњавала, али је потреба да се иза догађаја пронађу намера, преступ и одговорност остала знатно постојанија.

После овога, дакле због овога

Огњена Марија, у хришћанском календару Света великомученица Марина, у српској народној традицији припада кругу такозваних огњевитих светаца, заједно са Светим Илијом Громовником и Светим Пантелејмоном, чији су празници током најтоплијег дела лета повезивани са ватром, громом, олујом и заштитом летине. И сам назив „Огњена“ у народном предању произлази из њене везе са огњем, јер се веровало да светитељка кажњава ватром оне који не поштују њен дан. У предању се појављује као сестра Светог Илије, а једна од познатијих прича приписује јој необичну дужност да од брата крије када долази његов празник, из страха да би Илија, када би сазнао да је време његовог славља, у силном весељу могао громовима да нанесе несрећу људима и свету. У истом кругу народних веровања посебно се истиче забрана рада на њен празник, нарочито у пољу, јер се веровало да би непоштовање тог дана могло призвати оно са чим је Огњена Марија најчвршће повезана, ватру, гром и невреме. Забрана се у појединим записима проширује и на кућне послове,

шивење и друге свакодневне радове, што показује колико је уздржавање од рада тог дана могло бити широко схваћено.

Током једног боравка у западној Србији присуствовао сам управо таквој ситуацији. Након премишљања да ли тог дана уопште треба наставити рад, власници засада закључили су да је „сваки дан Божји дан“ и да ће им усев пропасти уколико прекину бербу, док је други део присутних сматрао да је у питању претерана халапљивост и упозоравао да би казна могла пасти на оне који забрану свесно прекрше. Берба бобичастог воћа је настављена, а већ наредног дана засад је погодило снажно невреме са градом. За човека који је претходно слушао упозорење о Огњеној Марији такав редослед лако постаје пример једне од најстаријих грешака у закључивању, *post hoc ergo propter hoc*, после овога, дакле због овога. Невреме јесте дошло након рада на празник; тек додатни закључак од тог временског следа прави узрочну везу.

Човек тешко подноси догађај за који нема узрок, нарочито када га тај догађај лично погађа. Невреме које уништи летину, изненадна болест, партнер који се без јасног разлога удаљи или низ непријатности које се згусну у неколико недеља спонтано производе питање шта стоји иза свега тога. Само „догодило се“ ретко задовољава када је последица довољно озбиљна. Тада се у објашњење лако уводе судбина, виша сила, казна, проклетство или туђа намера, јер сваки од тих појмова случајности даје оно што јој недостаје, ред. На том месту магијско мишљење постаје психолошки занимљиво. Оно не мора почивати на незнању, нити је ограничено на необразоване или традиционалне средине; довољно је да човек располаже са неколико догађаја који се добро уклапају један у други и са довољно јаким разлогом да међу њима пожели везу.

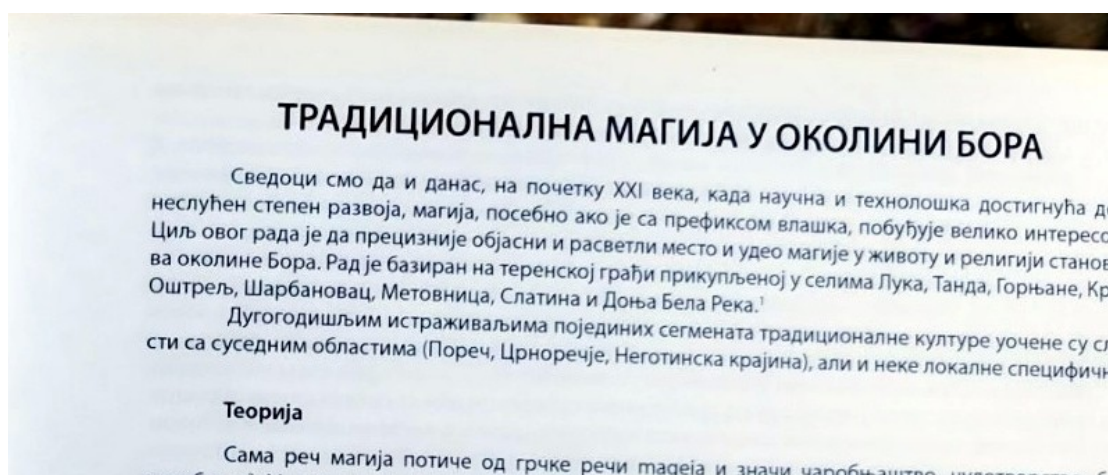
Зато је *post hoc ergo propter hoc*, „после овога, дакле због овога“, много више од школске логичке грешке. У свакодневном животу она представља један од најприроднијих начина на који догађај постаје доказ. Ако се ритуал обави, а партнер се неколико дана касније јави, обред добија потврду; ако се после скидања „урока“ бол смањи, побољшање се приписује поступку; ако након изговорене клетве наступи свађа, несаница или болест, оно што би у другачијим околностима било део уобичајеног животног тока постаје последица нечије намере. Проблем није у томе што се догађај није десио. Партнер се заиста јавио, бол се заиста смањио, свађа се заиста догодила. Теже питање је колико нам сам редослед допушта да кажемо због чега.

Ту се магија приближава једном старом филозофском проблему. Хјум је упозоравао да непосредно опажамо догађаје, али не и ону „нужну везу“ за коју претпостављамо да их спаја. Видимо пламен и затим опекотину толико пута

да очекивање постаје оправдано искуством, али код многих животних догађаја такву правилност немамо. Један сан, једна свађа, једно невреме или једно неочекивано побољшање остављају много више простора за тумачење. Магијски систем тај простор попуњава објашњењем које често има и додатну предност, јер човеку даје могућност да нешто учини. Може да оде код некога ко „скида“ магију, да понови одређену радњу, носи предмет, изговори молитву, развеже чвор или изврши поступак који хаотичну ситуацију претвара у низ конкретних корака. Чак и пре питања да ли такав ритуал може да утиче на спољашњи свет, постоји друго питање које је много доступније психологији: шта се догађа са човеком када верује да више није потпуно беспомоћан?

Предмет као посредник

У источној Србији, нарочито у околини Бора, таква потреба за редом добија нарочито разрађену обредну форму. Значајан део етнографске грађе на којој се овај текст ослања потиче из публикације *Магија оностране реалности* Игора Јовановића, Сузана Мијић и Данијеле Матовић, коју је 2011. године објавио Музеј рударства и металургије у Бору. У поглављу посвећеном традиционалној магији у околини Бора описани су поступци прикупљени у селима овог краја, при чему се магијска пракса не појављује као издвојена необичност, већ као део ширег устројства народних веровања, празника, заштите, здравља, плодности и односа према мртвима. За психологију је посебно занимљиво што се иза привидно веома различитих обреда често понавља иста замисао, да симболичка радња може произвести последицу која јој наликује или да предмет једном повезан са особом задржава део те повезаности и након што је физички одвојен.

Слика 1. Почетак поглавља „Традиционална магија у околини Бора“ у публикацији *Магија оностране реалности*, Музеј рударства и металургије Бор, 2011, стр. 19.

Џејмс Фрејзер је такве поступке сврставао у оно што се назива симпатичком магијом, разликујући закон сличности и закон додир, односно преноса. Први почива на аналогiji, на представи да „слично производи слично“, па се жељени исход симболички опонаша како би био изазван у стварности. У грађи из околине Бора наводи се, рецимо, поступак којим чобанин, страхујући да ће вукови напасти изгубљене овце, везује вериге на огњишту уз речи да не везује вериге, већ „уста зверима“. Предмет, покрет и жељени исход повезани су јасном аналогijом, јер физичко затварање једног предмета представља затварање чељусту животиње која се налази негде другде. Сличан принцип препознаје се и у радњама у којима везивање представља задржавање, пресецање раздвајање, откључавање ослобађање, док облик или својство неког предмета постаје својеврсни модел онога што се жели изазвати.

Закон додир ослања се на другачију интуицију. Коса, нокти, одећа, отисак стопала или предмет који је припадао одређеној особи могу се доживети као да и након раздвајања задржавају невидљиву везу са њом. Због тога се у различитим магијским традицијама лични предмети појављују као нарочито погодни посредници, а иста логика лако се преноси и на фотографију, која није била део тела нити је нужно била у додиру са човеком, али га представља довољно непосредно да у симболичком мишљењу може преузети његову улогу. Оно што је Фрејзер описивао као магијску законитост зато није занимљиво само етнологији. Психологију занима због тога што се интуиција о сличности, „трагу“ додир и симболичком преносу јавља и код људи који себе уопште не сматрају сујеверним. Човек може рационално знати да фотографија није особа, да комад одеће не садржи њен карактер и да облик неког предмета нема каузалну моћ над удаљеним догађајем, а ипак осећати нелагодност када се са тим симболичким везама поступи на начин који доживљава као неприкладан.

Магијски предмет не мора бити необичан да би добио посебну улогу у обреду. Зрно кукуруза, конац, гранчица, посуда, катанац, кључ или комад одеће припадају свакодневном искуству, али им начин употребе може дати значење које далеко превазилази њихову практичну функцију. Када се невидљив однос или неизвесност вежу за нешто што се може држати, пребројати, везати, раздвојити, померити или спалити, оно што је до тада постојало само као страх, жеља или претпоставка улази у јасно уређен поступак.

Зато су поступци са кукурузом, концем, биљкама или ситним кућним предметима психолошки разумљивији него што на први поглед изгледају.

Када неко пребира зрна, распоређује их, изговара формулу или их укључује у поступак гатања, хаотична стварност своди се на ограничен број знакова који се могу распоредити и тумачити. Зрно кукуруза у таквом систему добија улогу знака, носиоца поруке или јединице из које се покушава прочитати нешто што иначе остаје неизвесно.

Слика 2а. Илустративна грађа уз одељак „Рођење детета“, Магија оностраничне реалности, 2011, стр. 22.

Слика 2б. Заштитни предмети уз колевку новорођенчета, Магија оностраничне реалности, 2011, стр. 23.

Таква реакција доста говори о томе зашто магијско мишљење није нарочито корисно објашњавати као пуко незнање. Разум и интуиција не морају увек говорити истим језиком. Човек може прихватити једно објашњење на нивоу свесног закључивања, а истовремено реаговати као да предмет, слика, додир или ритуал ипак носе одређено својство онога што представљају. Зато симболика магијског обреда може бити психолошки делотворна и онда када нема доказа да производи спољашњи исход који јој се приписује. Везивање конца може учинити идеју везаности опипљивом, развезивање чвора може дати облик ослобађању, а прецизан редослед радњи може неодређеној претњи дати границе и поступак. Човек тада више нема само проблем који не разуме; добија радњу коју може да изврши, знак који може да протумачи и осећај да је према нечему што га превазилази ипак заузео положај.

Ритуал против неизвесности

Бронислав Малиновски је још почетком двадесетог века приметио да се магија нарочито учвршћује тамо где практично знање више не може сасвим да овлада исходом. Његов познати пример са Тробријандских острва односио се на риболов. У мирнијим и предвидљивијим водама лагуне рибари су се ослањали пре свега на технику, искуство и познавање терена, док су се при изласку на отворено море, где су опасност и неизвесност били знатно већи,

појављивали додатни магијски поступци. Разлика је важна зато што показује да ритуал не мора настати тамо где недостаје практично знање. Он се може појавити управо на месту на којем је човек учинио све што зна, али и даље не може да гарантује исход.

Уверљивост ритуала не зависи само од наде у исход, него и од саме форме поступка. Редослед радњи, прописани број понављања, одређени предмети, пригушен глас, издвојен простор и осећај да се ништа не сме прескочити стварају унутрашњи поредак обреда. Неизвесност која је до тог тренутка била расута између ишчекивања, страха и немоћи добија почетак, ток и тренутак у којем се сматра да је нешто учињено.

У томе лежи и једна од важних разлика између жеље и обреда. Жеља остаје унутрашња, док се ритуал изводи кроз низ конкретних потеза. Знати шта треба узети, којим редом нешто учинити и када је поступак завршен само по себи мења доживљај ситуације, јер беспомоћност више није једини могући однос према ономе што се очекује.

Исти образац лако се препознаје изван риболова. Човек може познавати ток болести, разумети партнерски сукоб или знати да временске прилике не може да контролише, а ипак остати пред оним делом ситуације који му измиче. Таква неизвесност није интелектуално неутрална, јер управо одсуство поузданог исхода производи напетост између онога што човек жели и онога на шта више не може непосредно да утиче. Ритуал тај простор уређује тако што уводи редослед, правила, одређене предмете, забране, број понављања и тренутак у којем се поступак сматра завршеним. Неизвесност тиме добија форму, а човек осећај да је према њој ипак нешто предузео.

Савремена психологија показује да анксиозност може повећати склоност ка репетитивнијем и ригиднијем понашању, нарочито када је исход нејасан или тешко предвидљив. То не значи да је сваки ритуал последица анксиозности нити да понављање само по себи има терапијско дејство. Прецизно устројена радња, међутим, може субјективно умањити хаотичност ситуације и неодређеној претњи дати јасније границе. Када постоји тачно одређен број корака, одређени предмет, време извођења или забрана која се мора поштовати, оно што је претходно било расуто између страха, ишчекивања и немоћи постаје процедурално уређено. Чак и када човек нема контролу над оним што ће се догодити, може имати контролу над начином на који ће се према томе односити.

Сложеност обреда често доприноси и његовој уверљивости. Поступак који захтева одређену биљку, тачан редослед радњи, одређени дан или број понављања оставља утисак знања које није доступно свакоме. Процедура тада

добија обележје стручности, слично као када у медицини, праву или религији сложен језик и прецизан протокол повећавају ауторитет онога ко њима влада. Сама сложеност, наравно, не говори ништа о томе да ли је узрочна претпоставка тачна, али може снажно утицати на доживљај њене веродостојности.

Када тело потврди очекивање

Када се томе придружи ауторитет особе која ритуал изводи, сама процедура добија још једну психолошку димензију. Човек не реагује само на предмет или изговорену формулу, већ и на очекивање да би управо тада нешто требало да се догоди. Титула, репутација, простор, мирис тамјана, начин говора, књига, вода, запис или прецизан след радњи могу постати сигнали који унапред одређују како ће се наредна телесна сензација тумачити. У медицини се сличан утицај контекста најчешће разматра кроз плацебо и ноцебо, појмове који су у свакодневном говору толико поједностављени да често више замагљују него што објашњавају.

Плацебо не значи да је симптом измишљен нити да човек „умишља“ побољшање. Прецизније, плацебо-одговор обухвата укупну промену која се види након примене плацеба, укључујући очекивање, природни ток тегобе, додатну пажњу и регресију ка просеку, док се плацебо-ефектом у ужем смислу означава део промене који се може приписати самом терапијском контексту, очекивању или учењу. Очекивање, претходно искуство и начин на који је поступак представљен могу мењати доживљај бола, мучнине, напетости или других субјективних симптома, док основна болест притом може остати непромењена.

Једнако тако, негативно очекивање може појачати тегобе. Тај други образац назива се ноцебо ефектом и посебно је важан за разумевање прича о проклетству, уроку или „баченој“ магији. Када човеку ауторитет саопшти да му је учињено нешто опасно, свака несаница, главобоља, лупање срца или нелагодност може добити ново значење, а повећана пажња према сопственом телу додатно појачава оно што се већ осећа.

Такви симптоми због тога нису ништа мање стварни. Страх може убрзати рад срца, променити дисање, изазвати дрхтање, мучнину, стезање у грудима, вртоглавицу или трњење, а убрзано дисање само по себи може произвести нове телесне сензације које затим потврђују првобитни страх. У ритуалном контексту тај круг може бити нарочито убедљив јер реакција настаје баш у тренутку у којем се очекује. Ако особа почне да дрхти док се изговара молитва или бајалица, временско подударане лако постаје доказ да је ритуал

„погодио“ скривени узрок. Тело је заиста реаговало, али сама чињеница да се реакција појавила у том тренутку још не говори довољно о томе шта ју је произвело.

То је нарочито важно код драматичних реакција које се описују током молитве, рукје, бајања или других обреда. Паданье, вриштање, грчење, осећај гушења или промењена свест могу имати веома различита објашњења, од паничне реакције и хипервентилације до епилептичког или функционалног напада, синкопе, дејства неке супстанце или културно обликованог трансa. Функционални неуролошки симптоми, рецимо, могу бити потпуно невољни и физички стварни, иако не настају на исти начин као симптоми структурног неуролошког обољења. Због тога би и религијско и скептичко тумачење направили исту грешку када би из самог призора одмах извели коначан узрок.

Слика 3. Архивска фотографија уз опис ритуала „мушуљање“, Магија оностране реалности, Музеј рударства и металургије Бор, 2011, стр. 38.

Магијски ритуал је психолошки нарочито занимљив тамо где се симболичко и телесно међусобно појачавају. Човек улази у поступак са одређеним очекивањем, ауторитет му даје оквир у којем ће разумети оно што осећа, а тело може одговорити на страх, олакшање, ишчекивање или интензивну усмереност пажње. Када се затим појави реакција, она додатно учвршћује првобитно тумачење. Уверење тако не остаје само мисаона конструкција, већ добија сопствену физиолошку потврду у искуству особе која га носи.

Везивање друге воље

Међу областима у којима се потреба за контролом најјасније види налази се љубав, јер однос са другом особом по својој природи остаје несигуран и никада није у потпуности подложен нашој вољи. У јавним причама о влашкој магији зато се непрестано враћају исти мотиви: како некога привући, задржати љубавника, спојити или раздвојити брачне другове, уклонити сексуалну или емотивну „блокаду“ и поново успоставити везу која се распада. У једној од емисија забележених у материјалу за овај текст љубав је чак описана као телесно и путено средиште магијских пракси влашког краја. Таква формулација припада медијском приказу, али добро показује колико се љубавни однос лако претвара у подручје у којем се жеља за блискошћу преплиће са жељом за утицајем.

Психолошки разлог за то није тешко наслутити. Заљубљеност, љубомора, страх од напуштања и неизвесност у погледу туђих осећања стварају стање у којем човек интензивније прати поруке, промене расположења, време одговора, случајне сусрете и сваку промену у понашању партнера. Када се томе придружи уверење да однос може бити споља „везан“, „развезан“, затворен или отворен, емоционална неизвесност добија конкретнији облик. Раскид тада може постати последица туђег утицаја, опсесивна везаност доказ да је нешто „урађено“, а партнерова хладноћа знак да је између две особе постављена препрека. Такво објашњење уме да буде привлачно и зато што део одговорности за болан однос премешта из људских одлука, карактера и међусобне динамике у скривени узрок који се налази изван њих.

Посебно је речит пример поступака у којима се везивање, раздвајање или „откључавање“ нечије воље приказује кроз рад са концем, чвором, маказама, биљком или неким другим малим предметом. У таквим радњама симболички језик чини саму структуру поступка. Везати значи задржати, раздвојити значи прекинути, одвезати значи ослободити, а откључати значи уклонити препреку која је невидљива, али се доживљава као стварна. Невоља се на тај начин преводи на језик предмета и покрета којима је могуће непосредно манипулисати.

Отуд и привлачност оваквих обреда. Љубавни однос, за разлику од механичког посла или телесне ране, не може се држати под непосредном контролом. Не може се наредити да неко узврати наклоност, остане веран или престане да се удаљава. Обред ипак такве појаве смешта у систем у којем се везаност може везати, препрека откључати, а раздвајање представити конкретним покретом. Однос који зависи од туђе воље тиме постаје симболички доступан поступању.

У једном сведочењу из Јабуковца помиње се ритуал „откључавања“ мушкарца за оно за шта наводно више није способан, при чему се користе босиљак, гранчице јабуке и врбе, црвени конац, вретено и нож, а сам поступак симболички прати идеју одвезивања од претходно нанете магије. Такав обред добро показује како апстрактни проблем добија физички облик. Сексуална немоћ, емотивна недоступност или прекид односа тешко се могу непосредно „ухватити“, док чвор, конац, вретено или чин одвезивања дају проблему материјални облик. Човек више не покушава да утиче на нешто невидљиво, већ манипулише предметом који ту невидљиву препреку представља.

Слика 4. Кадар из телевизијског прилога „Српске мистерије – Влашка магија“: ритуални поступак са црвеним концем и посудом, коришћен у ауторским белешкама.

У тој симболици поново се види логика симпатичке магије. Везивање може представљати приврженост, пресецање прекид, откључавање доступност, а лични предмет продужетак особе којој је припадао. Међутим, љубавна магија уводи још један слој који је психолошки посебно осетљив, јер се више не ради само о заштити сопственог здравља или среће, него о идеји да се може мењати туђа жеља. Граница између чежње и присвајања тада постаје врло танка. Жеља да се неко врати, да престане да воли другог или да остане сексуално везан може бити представљена као решавање проблема, иако је у њеном средишту покушај да се туђа аутономија подреди сопственој потреби.

Веровање у такав утицај може мењати понашање и без икаквог претпостављеног натприродног механизма. Особа која верује да јој је партнер „везан“ за неког другог може почети опсесивније да проверава његове поруке, тражи знакове издаје, испитује сваки излазак и реагује на двосмислене ситуације као на потврду. Партнер затим на контролу одговара повлачењем или љутњом, а настали сукоб лако постаје нови доказ да је магија деловала.

На тај начин уверење може учествовати у стварању исхода којег се особа плашила, кроз оно што психологија назива самоиспуњавајућим пророчанством, односно процесом у којем очекивање мења понашање тако да повећава вероватноћу предвиђеног исхода.

Љубавна магија је због тога добар пример за једну ширу особину магијског мишљења. Њена снага не мора да почива само на обећању да ће променити спољашњи свет, већ и на томе што пружа језик за искуства која су људима често веома тешка да поднесу без објашњења. Одбацивање, превара, сексуална немоћ, неузвраћена љубав и губитак контроле над односом лакше се уклапају у причу када добију узрок, кривца и поступак којим би се последица могла преокренути. А када се после ритуала догоди порука, сусрет, свађа или помирење, исти проблем узрочности са почетка есеја враћа се у интимнији облик: догађај се заиста догодио, али остаје питање шта нам дозвољава да кажемо због чега.

Предвиђање које се довршава накнадно

Предвиђање будућности отвара сличан проблем, само у обрнутом смеру. Код клетве или ритуала човек покушава да објасни догађај који се већ збио, док се код гатања унапред успоставља оквир кроз који ће се тек будући догађаји тумачити. Карте, зрна кукуруза, снови, симболи или друге технике зато не морају понудити прецизан опис да би касније деловале прецизно. Довољно је да оставе довољно широк простор у који ће се неки догађај моћи накнадно сместити. У белешкама из телевизијских прилога о праксама источне Србије помињу се гледање у карте као један од раширенијих облика предвиђања, као и употреба четрдесет четири зрна кукуруза код једне врачаре из Зајечара, која тај број повезује са бројем слава. Исти материјал бележи и правило да се гатање не обавља понедељком и током верских празника, што показује да и сама процедура добија временска ограничења и унутрашњу дисциплину.

Слика 5. Кадар из телевизијског прилога „Српске мистерије – Влашка магија“: гатање зрнима кукуруза, коришћен у ауторским белешкама.

Тај утисак прецизности има име, Барнумов или Фореров ефекат. Реч је о склоности да релативно општу тврдњу прихватимо као лично веома прецизан опис када верујемо да је намењена баш нама. Реченице попут „пред вама је промена“, „неко из блиског окружења није сасвим искрен“, „у љубави постоји препрека“ или „чека вас важна одлука“ довољно су широке да могу обухватити велики број свакодневних ситуација, али у тренутку када се једна од њих поклопи са нечим што нам је већ важно добијају знатно већу субјективну тежину. Ауторитет особе која тумачење изговара, ритуални оквир и очекивање да се говори баш о нама додатно појачавају утисак личне прецизности.

Важну улогу има и начин на који се предвиђање накнадно довршава. Тврдња о „путу“ може добити смисао тек када особа заиста отпутује, „жена тамне косе“ може постати било ко из довољно широког круга познанстава, а „вода“, „новац“ или „препрека“ добијају конкретно значење тек након догађаја који се може повезати са тим симболом. Што је временски рок шири, а значење симбола растегљивије, то је више прилика да се међу бројним догађајима пронађе један који одговара ранијем тумачењу. Погодак се тада памти, док десет промашаја много лакше нестане из сећања, нарочито ако нису изазвали никакву емоцију.

То ипак не значи да сваки облик гатања мора почивати на неколико универзалних реченица нити да особа која гата нужно свесно манипулише клијентом. У разговору се стално размењују информације, често и без намере. Промена израза лица, кратко потврђивање, нелагодност, питање постављено у правом тренутку или податак који се успут открије омогућавају да се почетна тврдња постепено сужава. У психологији и илузионизму такав

поступак се често повезује са *cold readingom*, односно извођењем све прецизнијих закључака на основу реакција саговорника, општих вероватноћа и информација које се током разговора појављују. У искуству онога ко је дошао по одговор коначан утисак може бити сасвим другачији, јер се памти резултат процеса, а не сваки мали корак којим се до њега стигло.

Гатање притом не нуди само предвиђање, већ и наративни ред. Неизвесна будућност добија одређене актере, препреке, рокове и могућа разрешења, па оно што је претходно било безоблично постаје лакше за замишљање. Човек више не чека да види шта ће се догодити, већ почиње да посматра будућност кроз унапред постављене категорије. Када се затим појави догађај који се у њих може уклопити, осећај да је нешто било „речено унапред“ може бити врло снажан чак и онда када је првобитна формулација допуштала више могућих исхода. Субјективни осећај прецизности и објективна прецизност нису исто, иако се изнутра могу доживљавати веома блиско.

Између искуства и узрока

Снови и ноћна искуства представљају још погодније тле за такву врсту накнадног повезивања, јер се налазе на граници опажања, сећања и маште. Оно што је доживљено током сна често оставља довољно снажан емоционални траг да се по буђењу не доживљава као обична ментална слика. Ако се томе придружи телесна сензација, траг на кожи или осећај да је неко био присутан у соби, искуство може стећи уверљивост која знатно надилази његову проверљивост. Човек притом не мора ништа да измишља. Уверење може бити потпуно искрено, док узрочна интерпретација остаје отворена.

У једном забележеном сведочењу из Карбулова код Неготина помиње се човек који је ноћу, након сусрета са женама у црнини на раскрсници и флашом остављеном поред пута, сањао змију која га уједа. Када се пробудио, на месту на којем је у сну осетио ујед приметио је траг на телу, што је читавом догађају дало сасвим другачију тежину. Такав случај је занимљив зато што допушта неколико могућих редоследа које накнадно више није лако раздвојити. Телесна сензација могла је ући у садржај сна, траг је могао настати независно током спавања, а могуће је и да је тек његово откривање учврстило сећање на сан и спојило две појаве у једну узрочну целину. Без података о томе када је траг настао и како је изгледао пре спавања, ниједна од тих могућности не може добити повлашћен статус.

Овде је користан појам праћења извора, односно способности да проценимо одакле нека информација потиче. Сећање на нешто виђено, сањано, замишљено или чуто од друге особе не чува се са савршеном ознаком

порекла. Оно се реконструише из детаља, сензорног квалитета, емоционалног набоја и онога што већ очекујемо да је могуће. Због тога особа може бити потпуно искрена када тврди да се нечега сећа управо онако како описује, а ипак погрешити у томе како су различити елементи искуства настали или којим су редоследом повезани.

Још упечатљивији пример представља парализа сна, стање у којем се карактеристична мишићна непокретност REM фазе задржава у тренутку буђења или наступа непосредно пред успављивање. Човек може бити свестан просторије, а привремено неспособан да се помери, при чему се могу јавити притисак на грудима, звуци, визуелне представе или изразит осећај да се неко налази у непосредној близини. Таква искуства су довољно снажна да су у различитим културама добијала сасвим различита објашњења, од демона, вештице и покојника до духа или друге натприродне силе. Сама физиологија искуства не одређује његов културни смисао, али показује да осећај спољног присуства може настати и без спољне особе.

Сличну поуку дају и експерименти у којима је осећај присуства изазван поремећајем између сопственог покрета и додира који му се враћа са малим закашњењем. Када се очекивана повратна информација не поклопи са покретом тела, мозак понекад део сопственог сензорног искуства приписује неком другом извору, па се јавља утисак да се неко налази иза особе. Такви налази, наравно, не омогућавају да се свако сведочење о духу, присуству или натприродном нападу накнадно објасни једном лабораторијском парадигмом. Њихова вредност је у томе што показују колико уверљив може бити доживљај чији непосредни узрок није оно што човек претпоставља да јесте.

Ту се поново враћа једна од основних разлика важних за читав есеј. Искуство и његово тумачење нису иста епистемолошка тврдња. Рећи да је неко осетио притисак на грудима, видео одређену слику или се пробудио са трагом на телу може бити сасвим веродостојан исказ о искуству. Рећи због чега се то догодило захтева додатни корак, а у том кораку култура, претходно веровање, очекивање и доступна објашњења почињу да обликују оно што ће догађај на крају значити.

Исти тамјан, различит ауторитет

Граница између магијског и религијског обреда постаје нарочито занимљива када се погледа сама форма поступка. Свештеник може окадити кућу тамјаном, изговорити молитву, призвати заштиту Бога или светитеља и осветити простор или предмет; у народној магијској пракси такође се појављују тамјан, молитва, света имена, вода, одређене формуле и призивање

заштите. У белешкама из интервјуа са практичарима понавља се тврдња да се поједине врачаре моле Богу и свецима и да своје поступке не разумеју као деловање против религије, иако их институционална религија може тумачити сасвим другачије.

Разлика се зато не може поуздано извести само из тога што се у оба случаја користе дим, вода, молитва или свети предмет. Значење тих елемената зависи од система у којем се појављују. Тамјан у црквеном обреду има литургијски статус, док исти мирис у другом контексту може бити протумачен као средство заштите, чишћења или магијског деловања. Вода може бити света вода, свакодневна, лековита или део обреда; запис може имати статус молитве, амајлије или недопуштене магијске праксе, зависно од тога ко га издаје, у чије име и са каквим ауторитетом.

Теолошка разлика обично се поставља кроз однос према вишој сили. Молитва се схвата као обраћање Богу чији одговор није подређен људској вољи, док се магији чешће приписује намера да се жељени исход произведе правилним поступком, формулом или предметом. У пракси је граница сложенија, јер и верски обреди имају прописан ред, одређене речи, предмете и очекивани смисао, док народни практичари могу инсистирати да ништа не „присиљавају“, већ само моле Бога или свеце за помоћ. Питање шта се назива молитвом, а шта магијом, делом припада теологији, али делом и друштвеном легитимитету онога ко обред изводи.

Свештеник свој ауторитет добија кроз институцију, хијерархију, рукоположење, свети текст и препознату друштвену улогу. Врачара или бајалица може га градити сасвим другачије, кроз репутацију, породично наслеђе, приче о успешним случајевима или тврдњу о посебном „дару“. У транскриптованој грађи једна жена из Зајечара своју способност управо повезује са мајком и баком, као нечим што јој припада породичним наслеђем. Два облика ауторитета могу бити веома различито вреднована, иако оба од човека траже поверење у знање које он сам не поседује и у поступак чији се смисао ослања на шири систем веровања.

Та разлика постаје још видљивија када се слични феномени посматрају изван источне Србије. У исламском контексту рукја подразумева учење куранских ајета и молитви ради заштите или излечења, док се истовремено води јасна нормативна расправа о томе који су поступци допуштени, а који прелазе у сихр, записе или друге облике забрањене праксе. У православном простору постоје молитве за ослобађање од зла и различити облици благосиљања, док се народна бајања или врачања могу сматрати верски неприхватљивим чак и када користе хришћанске симболе. У свим тим

поступцима могу се препознати заједнички елементи очекивања, ауторитета, формалности и усмеравања пажње, али њихово теолошко значење није исто.

Психолошка делотворност једног веровања сама по себи не мора представљати проблем. Човек може у ритуалу пронаћи утеху, осећај реда или симболички начин да поднесе губитак, болест и неизвесност, а да тиме не угрози ни себе ни друге. Граница постаје озбиљнија онда када објашњење почне да одређује поступке који имају непосредне последице по здравље, новац или личну аутономију. Ако се епилептички напад, инфекција, депресивно стање, срчана тегоба или нека друга болест протумаче искључиво као последица магије или поседнутости, човек може изгубити време у којем је медицинска процена најпотребнија. Сличан проблем настаје када се постојећа терапија прекида зато што се сматра да омета ритуал, молитву или „скидање“ утицаја.

Симболичке радње имају место и далеко изван магијског контекста. У психотерапијском раду са губитком и недовршеним односима користе се писма која се не шаљу, имагинарни разговори са одсутном или преминулом особом, опроштајни ритуали и физичко уништавање симболичког предмета. У појединим терапијским приступима описано је и спаљивање писма као део завршетка поступка. Смисао таквих радњи лежи у томе што искуству које је тешко окончати само мишљу дају јасан чин, редослед и завршетак. Нортон и Ђино су то показали и експериментално: учесници који су се присетили или извели ритуал после губитка пријавили су мању тугу, ефекат се јављао и код оних који нису веровали у делотворност ритуала, док само седење у тишини није имало исти учинак.

Та паралела показује да психолошка снага ритуала не мора почивати на веровању у натприродно. Унутрашње стање може се повезати са конкретним покретом, предметом или чином у религијском обреду, психотерапији и магијској пракси, док се разлика појављује у тумачењу онога на шта се верује да та радња делује. Спаљено писмо може означити завршетак односа, а уништена амајлија уклањање претње. Ако предмет који би, према очекивању, требало лако уништити одолева ватри или се понаша неочекивано, и та физичка случајност може постати нови доказ унутар већ прихваћеног објашњења: отпор предмета чита се као отпор саме силе која му је претходно приписана. Тиме се поново враћамо на исти механизам који прати цео есеј, начин на који исход добија значење тек унутар система који га тумачи.

Посебну опрезност захтевају поступци који укључују тело. У различитим срединама могу се срести манипулације врата, непца или стомака, давање биљних препарата непознатог састава, изазивање повраћања или други

поступци чија се безбедност не може проценити према томе да ли их заједница назива ритуалом, народним лечењем или верском праксом. Организам не прави ту разлику. Супстанца и даље може имати фармаколошко или токсично дејство, а физичка манипулација може бити ризична без обзира на симболичко значење које јој је приписано.

Још суптилнији облик зависности настаје када сваки нови проблем почне да враћа човека истом ауторитету. Један ритуал води другом, првобитно објашњење се проширује, а неуспех лако добија додатно тумачење, рецимо да је утицај јачи него што се мислило, да постоји још један „слој“, да је противник употребио снажнију магију или да поступак мора бити поновљен. Тада веровање добија затворену структуру у којој сваки исход може да постане разлог за наставак. За особу која је већ уплашена такав систем може бити веома убедљив, јер јој сваки нови трошак или поступак изгледа као нужан корак ка решавању проблема, док се могућност да сам почетни узрок можда није добро постављен све теже разматра.

Таква рањивост повремено добија и сасвим материјалну цену. У Србији су забележени случајеви у којима су људи осумњичени да су обећање „скидања црне магије“ повезивали са тражењем новца, злата или накита. Такви случајеви не говоре ништа о натприродној ефикасности ритуала, али веома јасно показују како страх од невидљивог узрока може постати средство сасвим видљиве финансијске принуде.

Из тога, наравно, не следи да сваки практичар намерно обмањује људе нити да свака новчана накнада представља превару. Много је важније разликовати културну праксу, искрено веровање и експлоатацију. Човек може потпуно искрено веровати да поседује дар, да молитва помаже или да одређени обред штити од несреће, а да притом нема намеру да било кога превари. Етички проблем настаје када ауторитет почне да користи страх, здравствену угроженост или емоционалну зависност друге особе да би је навео на поступке које она у другачијим околностима вероватно не би прихватила.

Остаје, међутим, оно најтеже питање, шта уопште можемо да закључимо о догађајима који су за особу били потпуно стварни, а чији узрок није могуће накнадно проверити. Велики део прича о магији почива управо на сведочењу. Неко је након ритуала престао да осећа бол, неко се пробудио са трагом на телу, неко је непосредно после клетве доживео низ несрећа, а неко тврди да се особа којој је „рађено“ вратила партнеру. Такви искази имају вредност као сведочанства о искуству, али њихов епистемолошки домет није неограничен.

Искрен човек може сасвим тачно пренети шта је видео, осетио или запамтио, а да истовремено погреша када одређује због чега се то догодило.

Корисно је зато раздвојити догађај од његовог објашњења. Ако се човек током молитве тресао, дрхтање је догађај. Ако је после одређеног обреда осетио олакшање, олакшање је искуство. Ако се након упозорења о клетви разболео, болест захтева да буде схваћена озбиљно. Тврдња да је молитва истерала натприродно биће, да је ритуал уклонио магијски утицај или да је клетва произвела болест припада другом нивоу и захтева додатне претпоставке. Често управо тај прелаз остане непримећен, па се оно што је неспорно доживљено узима као потврда објашњења које је накнадно придружено искуству.

Таква уздржаност не захтева претпоставку да наука располаже одговором на свако питање. Историја знања препуна је појава које су дуго биле погрешно објашњаване или чији механизам није био познат. Из чињенице да неко искуство тренутно нема задовољавајуће објашњење, међутим, још не следи да свако понуђено објашњење тиме постаје подједнако вероватно. Незнање оставља питање отвореним; оно само по себи не даје предност ни проклетству, ни духу, ни „енергији“, као што не даје право ни скептику да без доказа сваку необичну појаву прогласи аутосугестијом или психичким поремећајем.

Хјум је управо код сведочења о необичним догађајима инсистирао на односу између снаге тврдње и снаге доказа који је подржава. Што је објашњење удаљеније од онога што је уобичајено потврђено искуством, то је већи терет на доказима који би требало да га учине уверљивим. То не представља забрану да се разматра оно што још није објашњено, већ дисциплину у закључивању. Прича може бити изузетно упечатљива, сведок може бити образован, искрен и рационалан, а искуство емоционално и телесно интензивно, док питање узрока ипак остаје нерешено.

Савремено друштво притом није напустило овакав начин мишљења, већ му је понудило нови речник. Идеје о „манифестовању“, привлачењу жељеног исхода или различитим облицима „чишћења енергије“ могу се појављивати без традиционалног језика магије, али и даље почивају на познатој потреби да се мисао, симболичка радња и спољашњи догађај доведу у узрочну везу. Променио се културни амбијент, док потреба да се неизвесности припишу образац и могућност утицаја остаје препознатљива.

Можда се управо због тога магија тако упорно одржава у културама које су истовремено потпуно способне за технолошко, медицинско и научно мишљење. Она не опстаје само тамо где људи не знају довољно, већ и тамо где

постоје границе онога што могу да предвиде, поднесу или контролишу. Болест може имати дијагнозу, али не и извесну прогнозу. Метеорологија може објаснити настанак града, али не и зашто је једна парцела разорена, а друга неколико стотина метара даље остала поштеђена. Психологија може описати везивање, љубомору и страх од напуштања, али не може човеку обећати да ће га особа коју воли изабрати. Управо у тим празнинама између објашњења и извесности ритуал добија своју привлачност.

Због тога питање да ли магија „постоји“ можда није ни једино, а свакако није најплодније питање које се може поставити. Много више можемо сазнати ако пратимо шта веровање у магију чини човековој перцепцији узрока, начину на који памти догађаје, односу према сопственом телу, љубави, болести, страху и ауторитету. Ритуал не мора имати доказано натприродно дејство да би произвео сасвим реалне последице. Може умирити, уплашити, усмерити пажњу, променити понашање, обновити осећај контроле, продубити сумњу или навести човека да у случајности препозна образац који ће потом дуго памтити.

Можда је зато најтрајнија моћ магије управо у томе што човек тешко пристаје на свет у којем се неке ствари напосто догоде. Између случајности и намере, између искуства и његовог тумачења, остаје простор који различите културе вековима испуњавају сопственим симболима, обредима и објашњењима. Магија у том простору не мора бити доказана да би била психолошки стварна. Довољно је да човек верује да нешто значи, па да то значење почне да утиче на начин на који види оно што му се догађа.

Извори и литература

Јовановић, Игор; Мијић, Сузана; Матовић, Данијела. *Магија онострaне реалности*. Бор: Музеј рударства и металургије Бор, 2011.

Хомер. *Илијада*, књига II.

Fracastoro, Girolamo. *Syphilis sive morbus gallicus*. 1530.

Frazer, James George. *The Golden Bough*. Релевантна издања о симпатичкој магији, закону сличности и закону додира.

Malinowski, Bronislaw. Радови о магији, религији, неизвесности и ритуалу, укључујући класичну анализу риболова на Тробријандским острвима.

Colloca, Luana; Barsky, Arthur J. „Placebo and Nocebo Effects.“ *New England Journal of Medicine* 382 (2020). DOI: 10.1056/NEJMra1907805.

Hróbjartsson, Asbjørn; Gøtzsche, Peter C. „Placebo Interventions for All Clinical Conditions.“ *Cochrane Database of Systematic Reviews* (2010). DOI: 10.1002/14651858.CD003974.pub3.

Aybek, Selma; Perez, David L. „Diagnosis and Management of Functional Neurological Disorder.“ *BMJ* 376 (2022): o64. DOI: 10.1136/bmj.o64.

- Forer, Bertram R. „The Fallacy of Personal Validation.“ *Journal of Abnormal and Social Psychology* 44 (1949). DOI: 10.1037/h0059240.
- Johnson, Marcia K.; Hashtroudi, Shahin; Lindsay, D. Stephen. „Source Monitoring.“ *Psychological Bulletin* 114 (1993). DOI: 10.1037/0033-2909.114.1.3.
- Sharpless, Brian A.; Barber, Jacques P. „Lifetime Prevalence Rates of Sleep Paralysis.“ *Sleep Medicine Reviews* 15 (2011). DOI: 10.1016/j.smrv.2011.01.007.
- Blanke, Olaf et al. „Neurological and Robot-Controlled Induction of an Apparition.“ *Current Biology* 24 (2014). DOI: 10.1016/j.cub.2014.09.049.
- Hume, David. *An Enquiry Concerning Human Understanding*. Одељци VII („Of the Idea of Necessary Connexion“) и X („Of Miracles“).
- Rozin, Paul; Millman, Linda; Nemeroff, Carol. „Operation of the Laws of Sympathetic Magic in Disgust and Other Domains.“ *Journal of Personality and Social Psychology* 50, no. 4 (1986): 703–712. DOI: 10.1037/0022-3514.50.4.703.
- Lang, Martin; Krátký, Jan; Shaver, John H.; Jerotijević, Danijela; Xygalatas, Dimitris. „Effects of Anxiety on Spontaneous Ritualized Behavior.“ *Current Biology* 25, no. 14 (2015): 1892–1897. DOI: 10.1016/j.cub.2015.05.049.
- Legare, Cristine H.; Souza, André L. „Evaluating Ritual Efficacy: Evidence from the Supernatural.“ *Cognition* 124, no. 1 (2012): 1–15. DOI: 10.1016/j.cognition.2012.03.004.
- Norton, Michael I.; Gino, Francesca. „Rituals Alleviate Grieving for Loved Ones, Lovers, and Lotteries.“ *Journal of Experimental Psychology: General* 143, no. 1 (2014): 266–272. DOI: 10.1037/a0031772.
- Wojtkowiak, Joanna; Lind, Jonna; Smid, Geert E. „Ritual in Therapy for Prolonged Grief: A Scoping Review of Ritual Elements in Evidence-Informed Grief Interventions.“ *Frontiers in Psychiatry* 11 (2020): 623835. DOI: 10.3389/fpsy.2020.623835.
- Радио-телевизија Србије. „Ко слави Огњену Марију, сигуран је у летину – не ваља ни конач у иглу уденути.“ 30. јул 2026.
- Ауторске белешке и транскрипт телевизијских прилога о ритуалним праксама источне Србије, укључујући сведочења из Карбулова, Зајечара и Јабуковца.